

ӘЛІПБИ ОРТОЛОГИЯСЫ

Әдетте әліпби ортологиясы ең алдымен «Әліпби ауыстыру дұрыс па?» деген сұрауға жауап іздеуден басталады. Бұның жауабын 1) тілдік фактордан яғни тілішілік жайттан, атап айтқанда жазу-сызудағы кемшіліктер мен кемкетіктерден немесе оны игерудегі қиындықтардың себебінен іздеген жөн бе? Әлде тілден, тілішілік жайттан тысқары жатқан саяси-мәдени-тарихи факторлардан іздеген жөн бе?

Тілішілік, яғни «таза» тілдік факторлар тұрғысынан қарасақ, мысалы, әліпбидегі басы артық графикалық таңбалар мен әріптер, буын жігінің кейбір әріптерді таңбалауда ажыратпайтындығы, кейбір сөздердің әуезділігінің бұзылып айтылуы, әрине, тіл мамандарының, өзге де тіл жанашырларының дабыл қағатындай күйдегі «қиын» жайт екені белгілі. Бірақ графикалық жүйедегі бұндай әлеуметтік қиындықты әліпби ауыстыру арқылы шешу жөн бе?

Тіл, әсіресе жазба тіл өзінің болмысы жағынан консервативті жүйе, басқаша айтқанда оның әлеуметтік сипатында, болмысында дәстүр сабақтастығы бірінші орында тұрады. Сондықтан әліпби ауыстыруда тілішілік факторды бағдарға алу шешуі емес. Ал жазу-сызудағы әлеуметтік қиындыққа қарамастан жазу-сызуды, әліпбиді ауыстырмай-ақ та қолдана беруге болады деушілер бар. Өйткені әлеуметтік қиындығы болса да, оны ауыстырмаудың себебі әліпбиді ұрпақ пен ұрпақты жалғастырушы яғни ұлттың тарихи мәдени құндылықтары деп таниды.

Жазу-сызуды реформалауды тілші ғалымдар көбіне негізінен тілішілік аядағы жайттармен байланыстырады. Әліпби мәселесін қозғаған ғалымдарымыз көбіне тілішілік аядан шыға алмай жатады. Алайда, әсіресе, соңғы кезеңдерде әліпби ортологиясының мәселелері тек тілішілік қана емес тілден тыс аядағы факторлармен де байланысты екені айқындала түсті. Көрнекті түркітанушы ғалым Э.Р.Тенишев өмірінің соңғы жылдарында «Размышление об алфавитах тюркских языков» (Э.Тенишев. Размышления об алфавитах тюркских языков//Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах Том 1.,Казань, 1992) деген баяндамасында әліпбиге техникалық жақтан: саны, таңбасы, олардың тіркесуі, диокритикасы тұрғысынан қарау бар да, функционалдық жақтан яғни әліпбиге тарихи- мәдени тұрғыдан қарау бар дей келіп, техникалық жағынан қаншалықты маңызды екені күмәнсіз екенін, ал, дегенмен, оның мәдени құндылықтарға тәуелді екенін атап айтады. Оған жазу мәдениеті тарихынан мысалдар келтіреді. Ғалымның айтуынша, білім беру, халықты сауаттандыру ісінде қытай балалары ерекше күш жұмсайды.

Иероглифті жазып үйренуге қытай балалары кем дегенде, белгіленген бағдарламаға сәйкес екі жыл жұмсайды. Ал дыбыстық жазуды оқып-үйрену екі есе жеңіл.

Иероглифтен, осындай орасан қиындыққа қарамастан, дыбыстық жазуға көшу қытайлықтар үшін мәдени мұрадан қолүзгендік болып табылады. Ал ондай мәдени мұраның қытай елінде үш мың жылдан астам тарихы бар. Қытай жұртының иероглификадан бастартуы, түптеп келгенде, мәдени мұрадан бастартуы болар еді. Үйренуге қиындық келтіруіне қарамастан иероглификаның мәдени-әлеуметтік мәртебесі аса жоғары болды, сондықтан иероглиф әліпбиі Жапон, Корей, Вьетнам елдерінде кеңінен қолдау тауып, иероглиф жүйесін өз тілдеріне бейімдеп, игеріп алды. Еуропа халықтарында әсіресе, ағылшын, француздардың жазуы сөздің дыбысталуынан мүлде алшақтап кеткені белгілі.

Н.Уәли ертеректе жазған еңбегінде В.Г.Костамаровқа сілтеме жасай отырып, мынадай дерек келтірген:

Ағылшын балалары күн құрғатпай, үздіксіз тоғыз жыл оқығанның өзінде кеңсе қағаздарына қатысты жұмыстарды ойдағыдай жаза алмайды екен. Әйгілі жазушы Бернард Шоудың есептелуінше жазу жұмысымен шұғылданған ағылшындар әрбір минуттың 12 секундын «басы артық» әріптерді жұмсайды екен. Ондай басы артық әріптерді жазуға бір жылда 73 күн кетеді. Англия мен АҚШ-та жазу жұмысы, кеңсе қызметі, ғылыми зерттеулермен 2,7 миллион адам шұғылданады. Олар бір жылда 540 мың жыл жоғалтады екен. (...)

Солай бола тұрса да ағылшын тілінің әліпбиі мен орфографиясы – олар үшін тарихи-мәдени құндылық. Расында, олардың санасында әліпбидің әлеуметтік қиындығынан гөрі мәдени әрі тарихи құндылық деп білетін концептуалды таным әлдеқайда басым. Сонымен бірге әліпбидің әлеуметтік қиындығын дұрыстауға ырық бермейтін тағы бір фактор бар. Біздің ойымызша, ол – коммуникативтік фактор.

Коммуникативтік фактор. Сонымен, жоғарыда аталғандай, жазу-сызу дәстүрі әріден келе жатқан елдер әліпбилерін өзгерте алмайды. Өйткені жазу-сызуларын реформалауға ырық бермейтін тағы бір күшті фактор – жазу-сызудың ақпарат алысудың аса мықты құралына айналуы. Қазіргі заманда жазу арқылы ақпарат алудың-берудің техникалық құралдары көбейді. Ақпараттық коммуникация – бизнес қоғамында алтынға бағаланатын байлық. Ал ақпарат дер кезінде алынбаса, дер кезінде берілмесе, құны түскен тауардай болып қалады. Сондықтан әліпбиді өзгертудің экономикалық зардабы күшті болғандықтан, оны яғни әліпбидегі, жазу-сызудағы әлеуметтік қиындықты жөндеуді тиімсіз көреді. Жазба дәстүрі ежелден келе жатқан елдердің әліпби ауыстыруға, жазуларын реформалауға құлықсыз болатындығының бір себебі коммуникациядағы ақпараттық фактормен байланысты.

Қазіргі кезде қазақ қоғамы латынтексті әліпбиге көшуге құлшыныс танытып отыр. Оның бірінші кезектегі басты себебі – құлдық санадан арылу.

Ал екінші кезектегі себебі – идеологияланған, ұлтсыздандырылған әліпбиге ұлттық сипат беру.

Қазақ жазуына ұлттық сипат берген ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы болды. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына, яғни палаталды сингармонизм заңдылығына, жалғамалы табиғатына сай болуы. Қазіргі қолданыстағы жазу қостілділікке қызмет ететін, идеологизацияланған жазу ретінде екі тілге (қазақ, орыс тілдеріне) қызмет ететін жазу болды. Әліпбиде 42 әріптің он үші (тоғызы) орыс тілі сөздерін жазу үшін қолданылса, 29 әріп төл сөздерімізді жазу үшін қолданылады. Мұндай басыбайлы әліпби лингвистикада үлгілі жазу деп бағаланбайды. Әрине, орыс тілі терминология саласында **донор тіл** болып отыр. Донор тілден алынған атаулар қазақ тілінің палаталды сингармония заңдылығы бойынша жазылу керек. Сонда ғана тіліміздің жуан / жіңішкелік әуезі сақталады.

Жуан/жіңішкелік – тілдік, яғни функционалдық заңдылық. Жуан / жіңішкелік тілдің дыбыстық заңдылығы, мағына ажырату қызметін атқарады. Жуан / жіңішкелік әуез эстетикалық категория. Біріңғай жуан, біріңғай жіңішке сөздер ішкі ұйқас құрайды: *кәсіп, кәсіп түбі нәсіп; келелі іске – кең өріс* т.б.

Қазақ қоғамы, жалпы жұртшылыққа мәлім, қысқа ғана мерзім аралығында жазу-сызуын үш мәрте реформалады. Әліпби ауыстыру, жазу – сызуды өзгерту аса сирек кездесетін құбылыс болса керек. Өйткені жазба тіл – тұрақты сипат алған сайын нормалық қасиеті күшейіп, ғасырлар мәдениетін бүгінгі заманға жеткізетін ерекше қызметке ие феномен. Солай бола тұра, қазақ жазуының тағдыры құбылмалы заманмен бірге құбылып, араб графикасы негізіндегі әліпбиден латынға, одан кирилше әліпбиге көшті. Енді, міне, кирилшеден латыншаға көшу көзделіп отыр. Ұлттық жазуды жетілдірудің бірден-бір жолы латын әліпбиіне көшу деген көзқарас, ғылыми тұжырым, дәйекті ұсыныстар осыған меңзеп отыр. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында атқарылған ғылыми зерттеу жобалар осыны аңғартады. Алайда үш түрлі әліпбиге, соған сәйкес үш типті жазу жүйесіне көшу тіл иегерлері үшін психологиялық, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан оңай емес.

Өткен замандарда тұтынған әліпбилерді, қазіргі кирилшені түкке тұрғысыз деп қарала бояу жағып, біржақты бағалау ақиқатпен сәйкес бола қоймас. Өткен замандардағы халқымыздың бастан кешірген жазу–сызуларындағы жақсы тәжірибенің үлгі тұтар тиімді тұстарын айқындау қажет екені даусыз. Осы мәселені ой елегінен өткізіп, реформалау барысында олардың жақсы жақтарын жатсынбай ала білу қазақ жазуын жетілдіре түсуге септігін тигізері сөзсіз.

Араб әліпбиі негізіндегі төте жазу, яғни А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазақтың ұлттық жазу–сызуын фонологиялық арнаға түсірді. Фонологиялық ұстаным осы жазудың ірге тасы болды. **Қоғамдық санадағы** фонологиялық ойлау жүйесін дамыта түсті десек артық айтқан емес. Төте жазудың бұл қасиеті латын графикасына негізделген әліпбиге көшкенде де негізге алынды.

Олай болатыны А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазіргі қазақ тіліндегі фонемалардың санын дәл анықтап берді. А.Байтұрсынұлының жасаған фонемографикалық жүйесі қазақ жазуы кирилшеге көшкенде де қолданылды. Сонымен, әріп басқа, жазу–сызу әртекті (арабша, латынша, кирилше) болғанмен, фонемографикалық жүйе олардың бәріне ортақ болды. Сондай-ақ бүгінгі күні қолданылып отырған кирилше жазуда *бас әріп, нүкте, үтір, қысқарған сөз, тасымал, сызықша, сөздердің, бөлек, бірге* орфографиялануы тәрізді графикалық таңбалар жүйесі осы аталған жазудың жетістіктері деп бағалануы тиіс. Ой мен сезімді жеткізуде қосалқы қызмет атқарған мұндай графикалық элементтердің кирилше жазуда бас аяғы түгелденеді. Болашақта латыншаға көшкенде емле, тыныс белгілерін қайта жасап, жаңадан арба жасаудың қажеті жоқ. Сондағы көңіл бөлейік деп отырған мәселе әліпбиді өзгерткенмен графикалық жүйедегі сабақтастықты сақтау дедік. Мұндайда ешбір талассыз, дау-дамайсыз шешілетін жайттар бар да, сонымен бірге ғылыми ой сарабынан өткізетін талас мәселелер де жоқ емес.

Мысалы, кирилшедегі *ё, и, щ, ь, ъ, э, ю, я* тәрізді таңбалардың ұлттық жазуымыз үшін *ф у н к ц и о н а л д ы қ ж ү к т е м е с і* жоқ. Бұл – басы ашық мәселе. Осы аталған әріптер, екіншіден, орыс тілінен және шет тілінен енген сөздерді бұлжытпай жазу керек деген идеологиялық қысыммен байланысты қазақ әліпбиіне енгізілгені белгілі. Сондықтан қазақы санада жат көрініп тұратын психологиялық жайт бар. Ал *х, һ, ф (ф)* әріптерін болашақ әліппе құрамына енгізу-енгізбеу жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Латын графикасын пайдаланатын көптеген тілдердің әліпбиінде *х, һ, (ф)* таңбасы бар, бірақ олардың қызметі, дыбыстық мағынасы әртүрлі.

Қазақ тілінің жазу жүйесі үшін *х, һ, (ф)* таңбасы байырғы қазақ қоғамы қолданған ескі кітаби тілдерде кездесетін сөздердегі дыбыстық мәнділіктерді белгілеу үшін қажет болуы мүмкін. Мысалы, діни дискурста кездесетін *Аллаһ, Мұхамед, Фатиха* т.б. сөздерді *х, һ, ф (ф)* әріптері бойынша орфографиялау нормалық сипат алған.

Кейінгі жылдары *и, у* әріптерінің орфографиялануы баспа беттерінде сынала бастады. Сондағы оппоненттердің айтатын негізгі уәжі мынадай:

- *и, у* әріптері буын жігін тасалап тұрады;
- *ми* дегенді *мій* деп дыбыстайды, яғни сөздің жазылу нормасы дыбысталу нормасын бұзып тұр;
- *и, у* әріптері қазақ тілінің дыбыс жүйесін оқытуда мұғалімдерді де, оқушыларды да шатастырып бітті; оқулықтарда *[и], [у]* дауыстылары бар деген қате түсінік пайда болды.

Сонымен, *и, у* әріптерінің орфографиялануындағы бұл «кемшіліктерді» ортологиялық тұрғыдан қалай бағалануға тиіс? Бұлар бұрынғыша графикалық жүйедегі құндылықтардың қатарына жата ма, әлде қисынсыз делініп, қатардан шығарып тастала ма?

Бұл тұста латын графикасы негізінде жаңа әліпби жобасын жасаушылардың көзқарастары қарама-қарсы екені байқалады.

И, у әріптерін терістейтін пікірдің жоғарыда айтылған аргументтерімен түгелдей келісу қиын. Оған мынадай қарсы уәж айтуға болады:

- **и, у** әріптері буын жігін тасалап тұрады деп кемшілік ретінде көрсету жеткілікті уәж емес. Өйткені жазудың мақсаты буын жігін көрсету, сөздің қалайша айтылатынын көрсету емес, ой мен сезімді жеткізу, мағына ажыратуға қызмет ететін дыбыстарды әріптер арқылы орфографиялау. Ал сөздің буын жігін, дыбысталуын көрсету – орфоэпияның мәселесі.

- **ми** деп жазғандықтан, оқушылар, студенттер, радиотеледикторлар бұл сөзді **ми** деп дыбыстайды, сөздің орфографикасы, оның орфоэпиялық нормасын бұзып тұр деген уәж соншалықты сенімді көрінбейді. Тіпті солай бола қалғанның өзінде **сый, тый** тәрізді сөздердің қатарында **мый** түрінде жазылады деп ескертумен де реттеуге болады.

и, у әріптері дауысты **[у]** – ды, **[й]** – ді білдіреді деп шатастыратыны рас. Бірақ бұл шатастыру – графикалық жүйедегі қисынсыздық емес, оқыту әдістемесіндегі техникалық кемшіліктер. Әріп пен дыбысты дұрыс ажырата алатын, әріп, жазба сөздің бірлігі, ал дыбыс ауызша сөздің бірлігі екенін тани білетін оқытушы бұларды шатастырмайды.

Мысалы, **суреттеу** деген сөздің жазбаша түрі оның ауызша түрімен бірдей емес. Бұл айырмашылық жазба кодты ауызшаға, сондай-ақ, керісінше, ауызша сөзді жазбаша кодқа түсіргенде айқын байқалады: **суреттеу** (жазбаша код) – **[сүүреттеу]** (ауызша код); **сұғарту** (жазбаша код) – **[сұғартуу]** (ауызша код); **тау** (жазбаша код) – **тау** (ауызша код); **ту** (жазбаша код) – **[тұу]** (ауызша код); **сирақ** (жазбаша код) – **[сыйрақ]** (ауызша код); **сирек** (жазбаша код) – **[сіирек]** (ауызша код).

Осы тұста біз Н.Уәлиевтің «Фонема, дыбыс және әріп» деген тарауындағы талдаулары мен тұжырымдарын негізге алдық (Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым баспасы, 1988ж.).

Бұл салыстырудан **и, у** әріптерінің көпмәнді қызметте жұмсалатын графикалық таңба екенін байқауға болады:



Қазіргі әліпби құрамындағы кейбір әріптер бірімәнді, яғни бір ғана дыбысты белгілейтін қызметте жұмсалса, ал **и, у** тәрізді әріптер екі дыбысты белгілейтін көпмәнді графикалық таңбаға жатады (...)

Сонымен, біз бұл жерде сөздің ауызша түрін жазбашада ықшамдап, таңбаларды көбейтпей берілуін қазіргі кирилше жазудың тиімді тұстарының

бірі, қолданыстағы осы жазу жүйесінің өзіне тән артықшылығы деп бағалағанды жөн деп білеміз. Алайда бұл артықшылық осы кирилше жүйеде ғана орынды болуы мүмкін. Мұндай жазудағы ерекшелікті «құбыжық» емес, құндылық ретінде танудың еш әбестігі болмаса керек. Болашақ әліпби жобасында бұл жайт ескеріле ме, ескерілмей ме, ол өз алдына мәселе.